

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВИЛА РОЗПОДІЛУ ОBOB'ЯЗКУ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Садикова Я.М.,

к.ю.н., доцент кафедри юридичних дисциплін

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу загальних та спеціальних правил розподілу обов'язку доказування у цивільному судочинстві. Зроблено висновок, що в нормах процесуального законодавства містяться загальні правила розподілу обов'язку з доказування, а в матеріальному праві мають місце спеціальні правила перерозподілу обов'язку доказування. Закріплення правової презумпції в нормах матеріального права призводить до розширення предмету доказування у відповідній категорії справ за рахунок факту-підстави презумпції, при цьому не виключаючи з предмету доказування презюмованого факту, а також до перерозподілу обов'язку доказування між сторонами у цьому процесі.

Ключові слова: предмет доказування, розподіл обов'язку доказування, презумпція.

Sadykova Ya.M. / К ВОПРОСУ ОБ ОБЩИХ И СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРАВИЛАХ ОБЯЗАННОСТИ ДОКАЗЫВАНИЯ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ / Сумской филиал Харьковского национального университета внутренних дел, Украина

Стаття посвящена аналізу общих и специальных правил распределения обязанности доказывания в гражданском судопроизводстве. Сделан вывод о том, что в нормах процессуального законодательства содержатся общие правила распределения обязанности доказывания, а в материальном праве имеют место специальные правила перераспределения бремени доказывания. Закрепление правовой презумпции в нормах материального права приводит к расширению предмета доказывания в соответствующей категории дел за счет факта-основания презумпции, при этом не исключая из предмета доказывания презюмированного факта, а также к перераспределению бремени доказывания между сторонами в этом процессе.

Ключевые слова: предмет доказывания, распределение бремени доказывания, презумпция.

Sadykova Ya.M. / ON THE GENERAL AND SPECIAL RULES OF THE DISTRIBUTION OF THE BURDEN OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS / Sumy branch of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

The article analyzes the general and special rules of distribution of the burden of proof in civil proceedings. One of the institutions, which helps stimulate active position of the stakeholders, and since then more rapid and effective legal protection of rights, freedoms and interests is the distribution of the burden of proof.

The purpose of the article is to clarify the rules of the system of burden of proof, by analyzing the rules of civil procedure law of Ukraine and special legal literature.

The main instrument of redistribution of the burden of proof in civil proceedings is a legal presumption. The specific content of general rules for the distribution of the burden of proof is due to the type of action, depending on its procedural goal.

It is concluded that procedural law provides general rules for the allocation of the duty of proof and the substantive law there are special rules for redistribution of the burden of proof. Securing a legal presumption in substantive law leads to expansion of the subject of proof in the appropriate categories of cases by reason of the presumption of-fact, while not excluding the subject of proof presumed fact, as well as to the redistribution of the burden of proof between the parties in this process.

Key words: subject of proof, distribution of the burden of proof, presumption.

Цивільне процесуальне право являє собою систему, що дозволяє говорити про нерозривність її елементів та їх взаємодію. Відповідно, зміна чи корегування змісту принципів цивільного процесуального права як окремої галузі права може вважатися об'єктивною підставою дослідження змісту та застосування окремих норм та інститутів цивільного процесуального права.

Одним з інститутів, який сприяє стимулюванню активної позиції учасників процесу, а отже, більш швидкому та ефективному судовому захисту прав, свобод та інтересів, є розподіл обов'язку доказування.

У юридичній літературі останнього часу деякі теоретики зробили спробу вивчити проблему судового доказування і доказів у зв'язку з останніми змінами та доповненнями до Цивільного процесуального кодексу. Разом із тим не всі аспекти судового доказування в умовах змагального судочинства були досліджені й отримали однозначне рішення.

Мета статті полягає в з'ясуванні системи правил розподілу обов'язку доказування шляхом аналізу норм цивільного процесуального законодавства України та спеціальної юридичної літератури.

Загальні питання розподілу обов'язку доказування в цивільному судочинстві стали об'єктом уваги більшості вчених, науковий інтерес яких лежить у площині судового доказування. Зокрема, ці питання висвітлюються в роботах таких вчених: С.В. Васильєва, В.В. Комарова, В.А. Кройтора, Д.Д. Луспенника, М.К. Треушнікова, С.Я. Фурси, Т.В. Цюри, М.Й. Штефана та багатьох інших. Існують

спеціальні дослідження проблем предмету доказування та розподілу обов'язку доказування в цивільному судочинстві, виконані за радянських часів (Л.П. Смишляєв, Л.Я. Штутін та інші).

Говорити про обов'язок доказування можна лише в рамках тих обставин, які входять до предмету доказування. З'ясувавши коло фактів, існування чи неіснування яких має бути встановлено судом для правильного вирішення справи, необхідно визначити, хто з осіб, що беруть участь у справі, і які із цих фактів зобов'язаний доказувати [1, с. 4].

Д. Д. Луспенник, торкаючись проблем застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування, наголошує на тому, що за відносно невеликий час роль і авторитет саме судової форми захисту цивільних прав в Україні докорінно змінилися. Прийняття значного масиву нових законодавчих актів призвело не тільки до істотного збільшення, а й до якісного ускладнення цивільно-правових конфліктів. Все це вимагає певної оптимізації судом свого завдання – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ (ст. 1 ЦПК) [2, с. 56]. Окрім того, значення інституту розподілу обов'язку з доказування в умовах подальшого розширення змагальності судочинства за новим ЦПК значно зростає [2, с. 56].

Про розподіл обов'язку доказування в цивільному процесу писали ще дореволюційні вчені. У дореволюційному науковому середовищі зародилася і отримала розвиток думка, що термін «обов'язок доказування» невдало відо-

бражає суть, а тому правильніше говорити про тягар доказування. Так, проф. Є. В. Васьковський писав: «Бремя доказывания – технический термин, неравнозначный термину «обязанность доказывания» [3].

Продовження досліджень тривало за радянських часів. Погляди на сутність обов'язку доказування коливаються між двома крайніми позиціями: прихильники однієї з них, наслідуючи думку Є. В. Васьковського, заперечують обов'язок доказування взагалі, інші є прихильниками позиції, що залишається панівною і дотепер, і визнають обов'язок доказування юридичним обов'язком. Так, М. А. Гурвіч, визнаючи існування обов'язку доказування, виводив специфіку цього обов'язку через забезпечення його виконання. Вчений запропонував визначати обов'язок доказування як процесуальний юридичний обов'язок, хоча і не санкціонований примусом, але забезпечений іншими заходами [4, с. 17], із чим варто погодитися.

Заперечуючи це, Л. А. Ванєєва вказувала, що такий підхід є рівнозначним визнанню існування юридичних норм, які не охороняються примусовою силою держави, що є неприпустимим, оскільки юридичні норми взагалі перестають у такому разі існувати. Натомість вчена прийшла до висновку, що санкцією за невиконання обов'язку доказування є покладення на сторону, яка не виконала цього обов'язку, судових витрат [5, с. 64].

Своєрідність обов'язку доказування, специфіка виконання та забезпечення його виконання неодноразово ставали предметом наукових досліджень, результатом одного з яких стала пропозиція виділяти групу диспозитивних обов'язків, куди і віднести обов'язок доказування [6, с. 67-68].

Норми щодо розподілу обов'язку доказування є нормами процесуального права, так само як і тягар доказування – інститут процесуальний [7, с. 54-55]. Матеріальне право, яке регулює окремі правовідносини, створює найбільш оптимальні умови для захисту прав найслабшої сторони в цих правовідносинах. Одним із засобів «укріплення» позиції «слабкої» сторони в правовідносинах є перерозподіл обов'язку доказування у разі порушення прав цієї сторони. Така норма матеріального права має превентивне значення, проте її реалізація відбувається лише в процесі.

У літературі правильно зазначається, що загальне правило розподілу обов'язку доказування не можна трактувати так, що сторона повинна довести будь-які обставини, на які вона посилається. Від суду залежить правильне визначення юридично значимих фактів, які входять у предмет доказування, і лише їх сторони повинні доводити і не втягувати суд в обговорення питань, що не мають значення для справи [2, с. 57]. З іншого боку, сторони можуть не вказати на всі обставини, які мають значення для справи. У цій ситуації також правильніше було б вказати на функцію суду з остаточного формування предмету доказування та розподілу обов'язку доказування. Проте формулювання «за вказівкою суду тягар доказування може бути покладено на конкретну особу» [8, с. 98] є неточним, оскільки питання про розподіл обов'язку доказування не віднесено на розсуд суду, а визначається виходячи з нормативних приписів.

Основним інструментом перерозподілу обов'язку доказування в цивільному процесі є правові презумпції. У римському праві презумпція визначалася як «правовое предположение, согласно которому с учетом обоюдного соотношения фактов можно (по уполномочию права) судить на основании одного факта о существовании другого факта, не доказанного, а предполагаемого» [9, с. 256].

Однозначності в підходах до визначення та розуміння сутності презумпцій в юридичній літературі немає. Існує дві основні позиції щодо презумпцій, їх ролі та місця презюмованих фактів у предметі доказування. Першою групою вчених презумпції відносяться до підстав звільнення від доказування, і, відповідно, факти, засновані на презумпції, мають бути, на їх думку, виключені з предмету доказування. Такої позиції дотримувалися К. С. Юдельсон

[10, с. 190-270] та О. Ф. Клейман [11, с. 47]. В. В. Комаров дотримуючись правила, яке було закріплено в ч. 3 ст. 32 ЦПК України 1963 року, робить висновок, що презюмовані факти не повинні доказуватися і, природно, не входять у предмет доказування [12, с. 177].

У законодавстві низки країн СНД презумпція також розглядається як підстава звільнення від доказування. Такий підхід до презумпцій обрано законодавцями Молдови, Казахстану та Білорусі.

Інша група вчених, яка на сьогодні переважає, вважає, що роль презумпцій вичерпується перерозподілом тягара доказування. Автори багатьох підручників із цивільного процесуального права вказують на те, що презумпції лише перерозподіляють тягар доказування фактів, але не виводять їх із предмету доказування [13, с. 171; 14, с. 200-201; 15, с. 138]. До цієї ж позиції приєднується Л. А. Грось, називаючи презумпції способом перерозподілу обов'язків із доказування між особами, що беруть участь у справі [16 с. 241], та не виключаючи з предмету доказування презюмовані факти [16, с. 210]. О. О. Нахова переконана, що «установливая на законодательном уровне предположения о существовании искомого факта, они не выводят его за пределы предмета доказывания, а лишь перераспределяют бремя доказывания» [17, с. 129]. Такою самою вбачає роль презумпцій в цивільному судочинстві В. П. Феннич [18].

В американському та англійському праві презюмовані факти нарівні з преюдиційними, відомими суду та формально визнаними, відносяться до фактів, які входять до предмету доказування, однак не підлягають доказуванню [19, с. 99].

В. А. Кройтор убачає головне призначення презумпцій не у звільненні певних фактів від підтвердження доказами, а в найбільш доцільному розподілу обов'язків із доказування цих фактів між сторонами [20, с. 110].

На нашу думку, наявність матеріально-правової презумпції не повинна впливати на віднесення факту до предмету доказування, а отже, презюмований факт має бути віднесений до предмету доказування. Так, сторона, на яку презумпцією було покладено тягар доказування відсутності (наявності) факту, може доказувати і доказати відсутність (наявність) презюмованого факту. Виключення презюмованого факту з предмету доказування призведе до нівелювання можливості здійснення такого доказування, оскільки докази подані на підтвердження відсутності (наявності) презюмованого факту мають визнаватися неналежними і не братися судом до розгляду відповідно до ч. 1 та 3 ст. 58 ЦПК України. Така ситуація через спростовний характер презюмованих фактів є неприпустимою.

Однак із закріпленням презумпції, окрім перерозподілу обов'язку доказування, на думку автора, все ж відбувається трансформація предмету доказування. Ю. О. Серіков, викладаючи умови, за яких відбувається перехід від факту-підстави презумпції до презюмованого факту, допускає можливість виникнення випадків, коли наявність факту-підстави презумпції має бути доказаною [21, с. 24]. Конструкція доказової презумпції передбачає існування юридичних фактів трьох видів: фактів-підстави дії доказової презумпції, презюмованого факту та фактів, які спростовують презюмований факт [18].

Так, у справах про захист авторських та суміжних прав діють загальні правила розподілу обов'язку доказування. Матеріально-правова презумпція авторства є спеціальним правилом перерозподілу обов'язків доказування. Автор у разі, коли він займає процесуальне становище позивача, має доказати існування факту-підстави презумпції авторства. Те ж саме стосується і випадків, коли заперечення або оспорювання авторства відбувається лише шляхом простого невизнання, однак не підтверджується жодними доказами. У таких випадках суд має право та зобов'язаний покласти в основу рішення презумпцію авторства. Відмова в задоволенні позову за таких обставин призведе до порушення ст. 435 ЦК України та абз. 2 ч. 1 ст. 11 Закону

України «Про авторське право та суміжні права», де міститься пряма вказівка на те, що презумпція діє, доки не доказано інше.

Такі ж аргументи були покладені в основу нового рішення Апеляційним судом Донецької області у справі за позовом про стягнення компенсації за порушення авторського права, стягнення моральної шкоди. У рішенні вказується на те, що, відмовляючи в задоволенні позовних вимог, суд першої інстанції виходив із того, що позивач не довів факт створення ним книги «Хроника донецкого бандитизма», а отже його авторські права відповідачами не порушено, вимоги позивача є неправомірними. З такими висновками суд апеляційної інстанції не погодився, оскільки вони не відповідають вимогам матеріального права та не відповідають фактичним обставинам справи. До суду позивачем надано примірник книги «Хроника донецкого бандитизма», на титульній сторінці якої вказано, що автором цього твору є позивач. Враховуючи наведене, Апеляційний суд вважає, що позивачем надано докази, що саме він є автором вищевказаного твору [22].

Науковці, що займаються проблемами матеріального права, подекуди презумпцію авторства розглядають як «спосіб доведення належності прав автора й суб'єкта суміжних прав» [23, с. 163-164]. Таке розуміння є неприпустимим, оскільки у разі використання презумпції в окремій справі відбувається лише припущення існування певного презюмованого факту через встановлення факту – підстави презумпції, а не розширення кола засобів доказування в окремій справі.

Наявність презумпції авторства не повинна впливати на віднесення факту створення особою об'єкта авторського права до фактів предмету доказування. Відповідач може

доказувати і доказати своє авторство на спірний об'єкт. Виключення факту авторства з предмету доказування призведе до нівелювання навіть можливості здійснення такого доказування з боку відповідача, а це є неприпустимим.

Авторові немає необхідності доказувати наявність у нього майнових авторських прав. У разі застосування презумпції авторства має місце презюмований факт – факт створення особою об'єкта авторського права, який є юридичним фактом виникнення особистих немайнових і майнових авторських прав у особи.

О. В. Баулін вказував, що конкретний зміст загальної правила розподілу обов'язку доказування обумовлено видом позову залежно від його процесуальної мети. Саме тому за позовами про присудження позивач стверджує та доказує правостворюючі факти, але не повинен (і в більшості випадків не може з об'єктивних причин) доказувати відсутність правоперешкоджаючих обставин [24, с. 207].

Таким чином, на нашу думку, в нормах процесуального законодавства містяться загальні правила розподілу обов'язку з доказування, а в матеріальному праві мають місце спеціальні правила перерозподілу обов'язку доказування.

Викладене також дозволяє зробити висновки про те, що закріплення правової презумпції призводить не до звуження предмету доказування, а по-перше, до його розширення за рахунок факту-підстави презумпції, при цьому не виключаючи з предмету доказування презюмованого факту, а по-друге, до перерозподілу обов'язку доказування між сторонами.

Підводячи підсумки, слід відзначити перспективність досліджень особливостей розподілу обов'язку доказування в окремих категоріях цивільних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смышляев. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1961. – 47 с.
2. Лупеник Д. Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Д. Лупеник // Право України. – 2005. – № 8. – С. 56–60.
3. Васильовский Е. В. Учебник гражданского процесса – М., 1917. [Електронний ресурс] / Васильовський Є. В. (Електронна бібліотека Allpravo.Ru). – Режим доступу : <http://allpravo.ru/library/doc2472p0/instrum4301/item4380.html>
4. Гурвич М. Является ли доказывание в гражданском процессе юридической обязанностью? / М. Гурвич // Советская юстиция. – 1975. – № 5. – С. 14–17.
5. Ванеева Л. А. Обязанность доказывания в гражданском процессе / Л. А. Ванеева // Актуальные проблемы теории юридических доказательств : науч. тр. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – С. 59–66.
6. Барашков С. А. Диспозитивные обязанности в гражданском процессе / С. А. Барашков // Правоведение. – 1985. – № 2. – С. 67–71.
7. Баулин О. В. Доказательство и доказывание в гражданском судопроизводстве : учебное пособие / О. В. Баулин, Д. Г. Фильченко ; д. общ. ред. О. В. Баулина. – Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 2006. – 264 с.
8. Власов А. А. Гражданский процесс в вопросах и ответах : учеб. пособие / А. А. Власов, М. Г. Власова, В. А. Черкашин ; под ред. А. А. Власова. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 368 с.
9. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения) / М. Бартошек : [пер. с чешск. Ю. В. Пресняков]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.
10. Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М. : Госюриздат, 1951. – 292 с.
11. Клейнман А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А. Ф. Клейнман ; отв. ред. М. А. Гурвич. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 72 с.
12. Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков : Право, 2002. – 440 с.
13. Гражданское процессуальное право : учебник / [С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др. ; под ред. М. С. Шакарян]. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 584 с.
14. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М. : «ПРОСПЕКТ», 1998. – 480 с.
15. Советский гражданский процесс : учебник / под ред. М. А. Гурвича. – 2-е изд., неправ. и доп. – М. : «Высш. школа», 1975. – 435 с.
16. Грось Л. А. Научно-практическое исследование влияния норм материального права на разрешение процессуально-правовых проблем в гражданском и арбитражном процессе : учебное пособие / Л. А. Грось. – Хабаровск, 1999. – 315 с.
17. Нахова Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Елена Александровна Нахова. – Саратов, 2004. – 176 с.
18. Феннич В. П. Прямі та непрямі доказові презумпції цивільного судочинства [Електронний ресурс] / В. П. Феннич // Форум права. – 2008. – № 1. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08fvppcs.pdf>
19. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США / И. В. Решетникова. – Екатеринбург : Изд-во УРГЮА, 1997. – 240 с.
20. Гражданский процесс : учебное пособие / под. редакцией доцента, к.ю.н. В. А. Кройтора. – 5-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Эспада, 2010. – 272 с.
21. Сериков Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков ; науч. ред. В. В. Янков. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 184 с.
22. Справа № 22ч-6747/2008 Апеляційного суду Донецької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7563662>
23. Калениченко П. А. Охорона авторського і суміжних прав у музичному шоу-бізнесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Павло Анатолійович Калениченко. – К., 2008. – 204 с.
24. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел : дис. ... д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Олег Владимирович Баулин. – М., 2005. – 394 с.